

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI

PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, İSTANBUL UNIVERSITY

17 AGUSTUS 1988

İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

REVIEW OF THE İNSTITUTE OF İSLAMİC STUDIES

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR—QUARTERLY

Müdür — Editor

PROF. DR. ZEKİ VELİDİ TOGAN

CİLD — VOL. I.
CÜZ — PARTS 1-4
1953

İbrahim Horoz Basımevi
İSTANBUL
1954

Ortaçağ İslâm Âleminde Tenkidi Tarih Telâkkisi

Z. V. TOGAN

Thukydides ve Polybios devirlerinde tarih için bir felsefi sistem vücuda getirilmiş ise de hristiyan Bizans ve İslâm devirlerinde tarih sahasında kelimenin tam mânasıyla bir irticaî vaziyet, dinî teokrasi telâkkisi ve teoloji ruhu hâkim olmuştur.

Elbette İslâm teolojisinin inkişafı Hıristiyanlığınkine nisbeten biraz başka yol almıştı. İslâm teolojisi de Allahı, istediğini yapan (fa'âl limā yaşā') bir pâdişâh (melik) olarak tanıyor ve kadere inanıyorsa da, Allahın iradesi hususunu tarihte «sebeup ve sebeplenme» kanunu ile bağdaştıran bir formül bulmuştu. Çünkü İslâmiyetin hâkim mezheplerine göre her şey Allahın iradesiyle vücuda geliyorsa da, Allah her şeyi muayyen bir kanuna göre yapmak «âdeti,, ni icâd etmiştir. Bu icâd onun kendi iradesinin neticesi olmuşsa da, Allah o âdeti kolay kolay terketmiyor ve Kur'an'da da (XLVII,23) “ Bu Allahın yoludur, sizden önce böyle olmuştur ve Allahın yolu hiç değişmez,, deniliyor. Bu gibi âyetlerden dolayı bâzı İslâm mezhepleri Allaha kendi vaz'ettiği kanunlara bağlı, hattâ onun esiri nazariyle bakmışlardır. Bâzı İslâm mütefekkirleri de Allahın iradesini meşrutiyetçi bir hükümdar gibi kendi kendisini bir kanuna tâbi kılması gibi anlamışlar ki, Hegel'in fikirlerine, yani insan cemiyetinin kendi hürriyetini tahdid ederek kendi refahını temin edebildiğine dair fe sefesine benzer. İslâmiyetin bu prensibi, tabiatçilere olduğu gibi, tarihçilere de “Allahın sünneti,, ni, yani sebep ve müsebbeb bağıllığı kanunlarını aramak hususunda geniş imkânlar açmıştır. Buna rağmen islâmlar, diğer birçok ilimlerde, bilhassa tıp, felsefe, riyaziyat, coğrafya ve heyette yunanca eserleri tercüme ederek onlara Hindlilerden ve saireden öğrendiklerini eklemişler ve kendi tecrübelerine dayanarak bu ilimlerde terakkiler elde etmişlerdir. Fakat tarih sahasında tarih felsefesini aksettiren eski Yunan ve Roma eserlerinden hiç birisi arapçaya tercüme edilmemiş, meselâ Thukydides, Polybios ve Tacitus'un eserleri - şimdiki bilgimize göre - İslâmlara meçhul kalmıştır.

Arapların tarih telâkkisi İslâmdan evvelki Arap ve İran rivayetlerinin tesiri altında inkişaf etmiştir. Fakat bu rivayetler tarih değil hikâye (sage) ve destan idiler. Az sonra Araplar kendi fütûhâtları dolayısıyla kronik tarzında “fütûhât,, kitapları yazmağa başladılar. Bu eserlerde onlar halis *Hikâyeci tarih* tarzını takib ettiler ve tarih felsefesiyle hiç te meşgul olmadılar.. Fakat diğer taraftan Peygamberden rivayet olunan hadîslerin doğru olup olmadığını tesbit etmek zarureti hasil oldu ve bu yoldaki çalışmalar neticesinde “hadîs tedkiki metodu,, demek olan «usûl-i hadîs» ilmi vücuda geldi ve inkişaf etti. İşte bu yolla, Johannes Fück'ün tavsif ettiği gibi, Araplarda rivayetlerin tenkidi metodu işlendi ve yerleşti.

Bu metod Taberî gibi tarihçiler için, klâsik şeklini alan rivayetleri toplamakta esas oldu. Mamafih İslâm âlimleri arasında tarih yazışında muayyen metod takib edenler de olmuştur. İbn Haldûn'la meşgul olan muasır âlimlerden Nichol-

son ve Fischel gibilerin iddiaları hilâfına olarak tesbit etmek lâzım geliyor ki İslâm dünyasında ilmî tenkid kaidelerini vaz'etmek işi İbn Haldûn'a munhasır kalmamıştır. Bilakis tarih tenkidinin esas kaidelerini vaz'etmekte İbn Haldûn'a nisbeten çok ileri giden bazı münferid âlimler olmuştur. Bunlar tedkik olunurken İbn Haldûn ancak bu mevzu üzerinde çalışanların bir nazariyatçısı ve bir içtimaiyatçı olarak kalmaktadır.

Bu problemlerle uğraşan nâdir âlimler meyanında Abû'l-Rayhân al-Bîrûnî gelmektedir. Bu zat tarih meselelerini aydınlatmak yolundaki çalışmalarında arkeolojiye, hattâ jeoloji ve iktisadiyâta ehemmiyet vermiş, tarihî hâdiselerin tasvir işine efsaneleri karıştıranlara karşı şiddetli lisan kullanmıştır. O kendisi din ile dünyayı ikiz (tev'em) telâkki etmiş ise de tarihî meseleleri dinî ve millî hislere kapılmadan tarafsız tedkik etmek gerektiğini yazmıştır. Hind medeniyetinin tarihini de bu esaslara göre tertib etmiştir. Al-Bîrûnî, tarih felsefesine ait fikirlerini müstakil bir eserde toplamamıştır veya her halde onun böyle bir eseri bize kadar gelmemiştir.

Al-Bîrûnî'ye göre tarihî hâdiseler şu veya bu dine sâlik münferid şahısların telakkilerinin fevkına çıkan umumî prensiplere ve kaidelere göre aydınlatılmalıdır. Ona göre muhtelif ilimler beşeriyetin hayatî ihtiyaçlarından neşet etmiştir. İnsanların iktisadî hayatı "tabiî muamele," (al-m'âmalât al-ṭabi'îya, yani tabiî iktisad) ve "vaz'î muamele," (al-mu'âmalât al-vaḍ'îya, yani para iktisadiyatı) usûlünü doğurmuştur. İktisadî meselelerin tanzimi riyazî ve tabiî ilimlere dayanır. İnsanların başka ihtiyaçları tıp, musiki, mantık, lisanîyat ve edebiyat ilimlerinin meydana gelmesine sebep olmuştur. Al-Bîrûnî'ye göre, arzın hayatı gibi, beşeriyetin de, mebdeini tesbit etmek imkân haricinde olan tarihten önceki hayatı vardır. Arzın hayatı kütüb-i mukaddesenin metinleriyle değil, onun (arzın) kendi tabakalarında husule gelen değişikliklerin tedkikiyle öğrenilebilir. Bu tabakalarda taşların ve toprağın şekillerindeki farkları nasıl öğreniyor ve bu vâsıtâ ile arzın bidayette erimiş bir madde halinde olduğunu, hararetin tesiriyle her türlü şekil almış olduğunu ve arzın soğuması nisbetinde bu tabakaların biri diğerinden farklı olarak ayrılmış olduğunu tesbit ediyor ve yerin hayatındaki inkılâpları, tabakalarında bulunan midye kabukları (âḡān al-simāk) nı tedkikle öğreniyorsak, beşeriyetin hayatındaki değişimleri, inkılâpları da eskiden meskûn olup da sonradan bırakılan şehir ve kasabaların harâbelerinde kalan âsârdan ve eski mezarlarda bulunan eşyadan öğreniyoruz. Al-Bîrûnî'ye göre, arzın geçirdiği inkılâplar neticesinde sıcak mıntakalar soğuk, yahut bilâkis soğuk mıntakalar sıcak olmuş ve insanlar da ona göre vatanlarını değiştirmişlerdir. Bîrûnî, *al-Cevâhir* ve *Tahdîd nihâyât al-amâkin* nam eserlerinin önsözlerinde insan camiaları arasındaki içtimâî münasebetlerin nasıl husule geldiğini tasvir etmiştir. "Tabiî iktisad," dan "para iktisadı," na intikal yoluyla insanlar arasında sınıf farkları, bir taraftan iktisadî tahakküm, diğer taraftan borçlanma ve esaret zuhur etmiş, insanlar arasında yüksek ve aşağı tabakalar, meydana gelmiş ve iktisaden zaif tabakalar ortaya çıkmıştır. İdare edici tabakalar, siyasî vaziyetlerini bu yeni şartlara göre meydana gelen sınıf farklarına uydurmak mecburiyetinde kalmışlar ve Allah tarafından kendilerine verilen idare vazifesini ifa edebilmeleri için sınıflar arasında bir muvâzene husule getirmek yolunu tutmuşlardır.

Sosyal tabakalanmaları pek vâzih bir surette tebarüz ettiren al-Bîrûnî, geçmiş zamanları tedkik ederken, tabiî ve iktisadî âmillere beşer hayatında böyle

bir hâkim rol atfedişyle, muasır pozitivist ve materyalistlerin önderi telâkki olunabilir. Fakat o tarihte insanın kendisini ve onun tarafından yaşatılan hayatı da medeniyetlerin inkişafında âmil olarak tanıyor ve bu itibarla tarih muasır hümanistler gibi anlayan bir âlim olarak ortaya atılıyor. Al-Bîrûnî tarihte ideale de bir âmil sıfatiyle yer ayırdığından muasır idealistlerin de önderi sayılabilir. Al-Bîrûnî medeniyetlerin durmadan inkişaf etmekte olduğuna inanıyor. O kendisinden evvel yaşayan Buharalı coğrafyacı Ceyhânî'nin zamanında ilmin Yunanlı Ptolemaios'un zamanına nisbeten çok büyük inkişaf kaydettiği gibi, kendi zamanındaki ilim ve irfanın Ceyhânî zamanına nisbeten daha fazla ilerlemiş olduğunu tesbit etmiştir. Bu münasebetle o, kendisinin yaptığı işlerle, Ptolemaios zamanında dağılık kalan fikirlerin muayyen bir sistem şeklini almış olduğunu ve bu sayede önce izzah edilemeyen bir çok coğrafi meselelerin kendi zamanında bir hal yolunu bulduğunu ve ilmin bu keşifler sayesinde eskisine nisbeten kıyas kabul etmez bir şekilde tekâmül etmekte olduğunu anlatmıştır.

Al-Bîrûnî gerçekten büyük bir idealistdi. O ahlâkî telkinlerin insanın hayatı üzerinde müessir olduğuna inanıyor. Ona göre insan, tabiatı itibariye anarşiye, kötülüğe ve pislige mütemayildir; fakat insan ancak kendi kendisini zorlayarak ve şuurla fedakârlık ederek, kendisini iç ve dış temizliğe, zahmet ve meşakkatlere katlanmaya alıştıran saadete erişebiliyor.

Tenkid usûlünde al-Bîrûnî, her şeyden evvel mukayeseyi ele alıyor. Ona göre türlü kaynaklardan elde edilen haberlerde doğruyu yanlıştan ayırmak için en iyi yol her hangi bir habere hemen inanmamak, bilâkis onu şüphe altına almak, ihtiyatla bakmak ve bu haberler arasındaki ifade farklarından ve tezadlardan istifade ederek hakikati bulmaktır. Al-Bîrûnî'nin iktisadî düşüncelerinin, İslâm âleminde tesiri görülen neupythagorist Bryson'dan ¹⁾ müstakil olduğu aşikârdır. Fakat siyasi düşünceleri Aristo'nunkiyle aynı gibidir. Ona göre muhtelif kavim ve kabilelerden müteşekkil olan insan camialarını, arada temayüz eden bir kabile ve bu kabileyi de arasından temayüz eden şahsiyetleri, idâre eder. Bunlar da zamanla sülâle teşkil ederler. Kabile ve zümrelerin başında bulunarak hükümdarlığa yükselen şahsiyetler kendilerini asil bir menş'e den gelmiş göstermek için tarihleri kendi isteklerine göre uydurur ve uydurturlar. Al-Bîrûnî, *al-Cavâhir* mukaddimesinde bu gibi iddiaları tenkid süzgeçinden geçirmektedir. Hakikatler üzerine din ve mezhep taaşubu neticesinde çöken karanlıkları aydınlatma yollarını *Kitâb mâ li' l-Hind*'inde göstermiştir.

Al-Bîrûnî, *al-Âşâr al-bâqîya*'sinde (metin s. 13-41), tarihi hayatın mebbeine dair mutâlâalarında, milletlerin dinî rivayetlerini ve kronoloji başlangıcı meselelerini akla uygun şekilde ele almanın lüzumundan bahsederken hakikî bir rasyonalist olarak ortaya çıkmaktadır. O, Tevrat ve İncilin ibranî, yunanî ve süryanî metinleri arasındaki farklara ve hattâ masora'lara işaret etmektedir. Kur'anında zikredilen Zül-karneyn meselesi dolayısıyla bunun Makedonyalı Filip'in oğlu Aleksandros'dan ibaret olduğunu itiraz kabul etmez bir hakikat olarak kabul etmektedir. Ye'cüc ve Me'cüc ve onlara karşı kurulan "Sed," hakkındaki rivayetleri Al-Bîrûnî, sadece birer efsane olarak vasıflandırılıyor: Kur'an, diyor, bu duvarı muayyen coğrafi mevkide mevcut real bir şey olarak kaydetmemiştir.

¹⁾ M. Plessner (*Der Oikonomikos des Neupythagoreers Bryson und sein Einfluss auf die islamische wissenschaft*, Heidelberg, 1928) al-Bîrûnî'nin iktisadî düşüncelerinden habersiz olduğundan bunun Bryson ile münasebeti olup olmayacağı meselesine hiç temas etmemiştir.

Kafkasyadaki Derbend'in bu Ye'cüc u Me'cüc Seddi ile hiç bir münasebeti yoktur. Çünkü bu duvarın şimalinde yaşayan kavimlerden Bulgar ve Suvar Türklerinin şهادetiyle böyle acaip kavmin ve öyle bir duvarın o taraflarda bulunmadığı tesbit edilebilir.

Al-Bîrûnî diyor ki, "tarihte hakikati meydana çıkarmanın yolu akılla istidlal ve görüp hissedilen şeylerle mukayesedir. Fakat insan tarihinin ilk devirlerine dair bilgiler, ekseriya milletlerin dinî rivayetlerine dayandığından, bu meselede tarihçiler daima müşkülâtla karşılaşmaktadırlar. Bu vuzuhsuz hallerde hakikate yakın bir netice elde etmek için yegâne yol rivayetlerin mukayese usûlüne tabi tutulmasıdır. Kendini hakikatlere karşı gözleri kapayan itiyatlardan uzak tutmak, taassuptan ve şovenlikten uzak bulunmak, kendini körleten hislerden ve egoizmden üstün tutmaktır. Bu ise gerçekten müşkül bir yoldur. Çünkü bu haber ve rivayetler kısmen uydurma şeylerle karışık bir halde olmakla beraber, diğer taraftan bunların bir kısmı hakikate uygundur, yahut hakikat olmaları muhtemeldir. Bu cihetten hakikat ile yalanı ayırmak zor oluyor. Şu halde benim (Al-Bîrûnî) tarafımdan gösterilen yol (yani akılla istidlâl, mukayese ve tarafsız tenkid) hakikate erişmek için yegâne yoldur. Bir insanın hayatı bütün milletlerin tarihinden kat'ı nazar tek bir milletin tarihini dahi bu şekilde tenkidle gözden geçirmeğe kifayet etmeyeceğinden biz ancak kendimize en yakın ve iyi malûm olan hadiseleri ele alan ve tenkid süzgecinden geçiren vukuf sahibi ve itimada şayan kimselerin kontrolüne tabi tutabiliriz, bütün diğerlerini ise bir tarafa bırakırız,, Al-Bîrûnî'nin, aynı hâdiseler hakkında söylenen rivayetlere karışan uydurma ve tahriflerin zuhur sebeplerini anlatırken bunun ruhî taraflarını göstermesi, bu müellifin zamanı için çok şayanı dikkat bir keyfiyettir.

İslâm tarihçilerinden kaynaklar tenkidinin amelî yahut nazari cihetleri ile meşgul olanların başlıcaları şunlardır: Al-Bîrûnî'nin muâsırı olan İbn-Miskavayh, İbn-Sa'îd al-Magribî (öl. 1270), Reşîd al-dîn al-Tabîb (öl. 1217), Tâc al-dîn al-Subukî ((öl. 1370), Muhy al-dîn al-Kafiyaci (eserini 1462 de yazmış), Şams al-dîn al-Sahâvî (öl. 1499). Bunlardan Reşîd al-dîn, ilmî eserlerinde içtimai ve iktisadi mevzulara çok yer ayırmıştır. Muhy al-dîn al-Kafiyeci ise, *al-muhtaşar al-mufîd fî 'ilm al-târîh* nam eserinde (Ayasofya 3402) metod bilgisinin nazariyeleri ile etraflıca, fakat muvaffakiyet elde edemeden uğraşmıştır.

İslâm âleminde tarihin, tenkid esasında öğrenilmesi gerektiği fikrinin baş mürevvici sayılan âlim İbn Haldûn'dur. Bu zat arapların rivayetçi tarihine bir nevi pragmatik brensipier sokmağa ve tarihî tekâmülün kanunlarını tesbit etmeğe çalıştı. İbn Haldûn'un, iktisadi münâsebetlerin değışmesini tarihî hâdiselere esas telâkki eylesini ve içtimaiyata âid tedkikatına göçebe unsurunu da idhâl eylesini, Barthold'un zannettiği gibi, bu âlimin eski Yunanlılardan tamamen müstakil olarak elde ettiği tettebbu neticeleri olarak kabul etmek doğrudur, bu hususta kat'i bir şey söylenemez. Herhalde Walter Fischel'in bu mevzua âit mü-tâlâalarında serdettiği gibi¹⁾, bu büyük âlimin Akdeniz mıntakalarında mâceralarla dolu hayatını etraflıca öğrenmek bu mevzuun aydınlatılması yolunda atılan ciddi bir adımdır. İbn Haldûn her halde bu mevzuun ancak nazariyatını işlemiş, fakat bunları kendi tarihî tedkikatına layikiyle tatbik edememiştir.

¹⁾ *Semitic and Oriental Studies University of California*, Vol. XI, 1951, p. 103 v. d.

Ben burada İbn Haldûn'un muâsırı olan İranlı âlim Muḥammad B. İbrâhîm Muḥammad al-İcî'den bahsedeceğim ki, meşhur ismiyle Şams al-İcî'dir. Bu zat 1397 de *Tuḥfat al-faqîr ilâ sāhib al-sarîr* adında bir eser telif etmiştir. İcî, tarih felsefesine, metodigine ve kavimler kronolojisine tahsis ettiği bu eserinde, tarih tenkidinin kaidelerini -İbn Haldûn'un aksine olarak- amelî tatbikatı bakımından tesbit etmiştir. 600 sayfa tutan bu eserin yegâne nüshası Yeni Câmî Hadice Turhan Sultan kütüphanesinde 231 numarada mahfuz bulunmaktadır ki, şimdi Kongrenin elyazmalar sergisinde umumun istifadesine konulmuştur. Bu eser gösteriyor ki, İbn Haldun tarih tenkidi kaideleri vazeden yegâne müslüman âlim olmamış, bilâkis XIV. asır sonunda Akdeniz mıntakasında ve Ortasyada bu sahada çok ciddî ve intensiv bir fikir faaliyeti olmuştur. Şams İcî'nin ismi ancak İslâm kitabiyatçılarından Bağdahlı İsmail Paşanın eserinde (1,255) zikredilmiştir; şimdiye kadar başka hiç bir yerde bu âlimin ismine tesadüf etmedim. Şams İcî, büyük teolog 'Aduḍ al-dîn al-İcî (öl. 1355, bk. *Brockelmann, GAL, Suppl. II, 287-93*)'nin talebesi ve meşhur Kur'an tefsircisi Arşad al-dîn al-Nîrizî'nin yeğenidir. Şams İcî için, tabîî ve riyazî ilimlerde al-Bîrûnî ile 'Aduḍ al-dîn al-İcî, felsefede de Şihâb al-dîn al-Suhravardî baş otoritedirler. O aynı zamanda al-Gazzâlî ile İbn-Miskavayh'in de taraftarıdır. Al-Bîrûnî'nin *al-Aşâr al-bâqîya*'si ona, *Tuḥfat al-faqîr*'in bazı kısımlarını vücuda getirmekte nümüne olmuştur. İcî bu eserinde, etnografyaya ve kendi zamanına kadar getirdiği tarihe, başda Yunan felsefesi olmak üzere, felsefeye yer ayırmıştır. Tarih-ten o, İlhanlılar hâkimiyeti devrini ele almış ve büyük tarihî şahsiyetlerden Temür'ün şahsiyetini tavsif etmiştir. Kitabının sonlarında, İslâm ülkelerinde tatbik olunan devlet idaresi sistemlerine ve hâtimesinde Temür'e çok yer ayırmıştır.

Kitabın en mühim kısmı, "tarih ilminin mebadîfi ve haberlerin tenkidi kriteriyumu," (Mabâdin 'ilm-i'l-târîḥ va mi'yâru naqdi'l-aḥbâr) unvanını taşıyan altıncı babı (vr. 40 a - 70 b, yani cem'an 60 sayfa) dır ki, aşağıda gösterilen 12 fasla ayrılmıştır:

- 1 — "Haber," mefhumu ve onun tarifi,
  - 2 — Haberlerin itimada şayanlık derecesinin tayin yolları,
  - 3 — Haberleri kabul yahut redetmekte dayanılacak esaslar ve haberlerin bu bakımdan tasnifi,
  - 4 — Tarihçiyi haberler hakkında müsbet veya menfi hükümlere götüren âmiller,
  - 5 — Haberler arasındaki tezdad ve "rivayet tarzı," (manqûl); haberlerle "akla uygun," haberler (ma'qûl) arasında görülen tezdadlar,
  - 6 — Tezdad halindeki haberlerden birini tercih etmenin kaideleri,
  - 7 — "Rivayet tarzındaki haber," in fevkattabia sahası için ehemmiyeti,
  - 8 — "Akla uygun haberler," in insan aklı ile ihatası kabil madde ve hâdiseler için ehemmiyeti,
  - 9 — Haberleri tenkid etmenin prensipleri,
  - 10 — İnsan ömrü hakkında al-Bîrûnî'nin mutâlâalarının tahlili,
  - 11 — Kazılarda bulunan uzun ve büyük kemiklerin kablettarih insana atıf keyfiyetinin itimada şayan olup olmaması meselesine dair mutâlâalar,
  - 12 — Müellif tarafından istifade edilen kaynaklar ve şâyânî itimâd otoriteler.
- Müellif eserini, önce 1381 (h. 783) te telif etmiş (vr. 79 a), o zaman bir çok kıymetdar eserleri, o cümleden al-Bîrûnî'nin nushaları bize kadar gelmemiş olan bazı eserlerini elinde bulundurmuştur. Fakat eserini, ancak Temür zamanında,

kendi memleketinden uzak yerde "gurbette,, ve evvelce istifade ettiği kitaplar-
dan uzak bir yerde itmam etmiştir. İhtimal o da, bir çok diğer Önasya ve İran
âlimleri gibi, Temür tarafından Semerkande ve Türkistanın diğer şehirlerinden
birine götürülmüştür. Her halde müellif eserini, dikkati çeken yeni şerait altın-
da işleyip bitirmiş, "büyük bir devrin nimeti,, yani Temür devrinin mahsülü
olarak göstermiştir (97 b).

Muâsır iki büyük âlim olan Şams İcî ile İbn Haldûn, biri diğerinden haber-
siz aynı mevzu üzerinde çalışarak yekdiğerini ikmâl etmişlerdir. İcî, çapı kendi-
sine nisbeten daha büyük olan İbn Haldûn'a hemen hemen meçhul kalan al-
Bîrûnî'nin büyük tesiri altında kalmıştır. Bu cihetten onun dünya görüşü garp-
teki asırdaşına nisbeten daha serbest olmuştur. Gerçi o, iyi ve kötü ruhların
Mütezilelerce inkâr edilmesini Yunan feylesoflarını taklid gibi göstermiş ve bu
feylesoflara isnad ettiği mâfevkattabianın inkârı keyfiyetini inkârı bir "hamâqat,,
tesmiye etmişse de, Arzın küre şeklinde olması, kûsûfda Yer üzerine Ayın gölgesi,
husûfda Ay üzerine Yerin gölgesinin aksetmiş olması, yıldırım ve gök gürültüle-
rinin de, mahiyeti tabiat bilginleri tarafından tamamen aydınlatılmış tabii hadi-
seler olması gibi bediheleri inkâr eden ülemayı ve "Kur'anın harflerini yiyenler,,
diye tavsif ettiği Kerramîleri kötölemekte, Gazzâlî ve Şihâbeddin Sühreverdî (ki
bunu her vakit sadece "Şeyh,, diye zikreder)'den çok ileri gitmiştir. O aklın
eremeyeceği işler hakkında "semâvî kitaplar,,ın rivayetlerini "ehemmiyeti haiz,,
buluyorsa da hislerimizle öğrenip bildiğimiz zahiri âleme ait mevad ve hadîse-
lerin ancak tabii ve riyazî ilimlerin kaideleri ile anlaşılır bir şekilde kurulmuş
olduğunu ve bu sahada semâvî kitapların akla uygun olmıyan haberlerinin tabii
ve riyazî ilimlerin nizamlarına göre te'vil edilmesi gerektiğini söylemiştir. Tabiat
ilimleri sahasındaki her yeni inkişaf ve yeni keşif "Kütüb-i mukaddese,, rivayet-
lerinin yeniden te'vilini ıycabettirmektedir. Şams İcî, seyyarelerden bâzılarının Arz-
dan on defa büyük yahut küçük olduğunu, Güneşin Arza nisbeten 166 defa bü-
yük olduğunu ve "ecrâm-ı ulvîye,, (semâviye) üzerinde sayısını ancak Allahın
bileceği mütenevvi canlı mahlûklar yaşamakta olduğunu, tabii ilimlerin elde etti-
ği bilgiler olarak kaydeder. "Arzın hareketi yahut hareketsizliği,, (*Risâla fî
haraka arz va sukûnihâ*) isminde bize kadar gelmeyen bir eserinin unvanından
istidlâlen, al-Bîrûnî ile üstadı Abû Naşr İbn İrâq için vârid olduğu gibi,
kâinatı böyle geniş anlayan Şams İcî için de, tekmil bu hudutsuz semâ âleminin,
onun küçücük bir cüz'ü olan Arz etrafında dönmekte olduğuna ihtimal hiç inan-
mamıştır diyebiliriz. Tekmil kâinatın küçük bir seyyare (Arz) etrafında dönmesi
akıl işi değildir diyerek buna karşı hayranlığını belirtmiş olması bizi böyle bir
tahmine sevkedebilir. Arza nisbetle güneşin cesameti hakkındaki bilgisini, diğer
İslâm âlimleri, meselâ Gazzâlî ve İbn Ruşd gibi ¹⁾, Şams İcî de eski Yunan âlim-
lerinden, Hipparchos, Galen (Calinus) ve Ptolemaios (Batlamyus)'dan almıştır;
böyle olduğu halde o, Kâinatın hudutsuz genişliğini kendi bilgileri ile ihata et-
miş olduklarını iddia etmeleri ve bilgi ötesi dünya hakkında semâvî kitaplarda
verilen haberlerin hakikatine inanmamaları dolayısıyla Yunan feylesoflarını, "mah-
dud insanlar,, diye vasıflandırmakta ve bunları da İslâm âleminde "Kur'an'ın

¹⁾ Gazzâlî, *Tahâfut al-falâsifa*, Mısır tabı 1303, s. 22 ve İbn Ruşd, *Tahâfut al-tahâfut*, Maurice Bouyger neşri, Beyrut 1930, s. 207; bu son eserde Güneşin Arza nisbetle büyüklüğü, Ptolemaios'da-
(*Almagest*, V-16, ed. Heiberg. *Bibliotheca Teubneriana*, I, 427—9) olduğu gibi "takriben 170 defa,,
olarak gösterilmiş, fakat eserin bir yazmasında (bak: aynı eser, 207. sayfa, hâşiyede) 166 defadır.

harflerinden ileri gidemeyen” yani hakikî mânasını idrâk edemiyen Kerramî mezhebi mensuplarına benzetmektedir. Onun kanaatinca, akli, mantığı yerinde olan insan, Kâinât hakkında ilmin erişebildiği hudutla iktifa etmemeli ve müsbet ilimlerin bu âleme dair keşiflerine muâriz olmadığı takdirde semâvî kitapların bildirdiklerini inkâr etmemelidir. Maamafih bizim müellif için “rivayet,, (naql) ler değil, “aklın ihatası,, (‘aql) ve tecrübe, bütün bilgilerin esasıdır. Çünkü, diyor, riyazî ve tabiî ilimlerin tecrübe ve müşahede ile elde ettiği neticeler ancak Allahın kâinâtı idare etmek için vaz’ ettiği nizam ve kaidelerin azametini meydana çıkarılmaktadır ve bu gizli kanun ve nizamların keşifleri genişledikçe asıl Hâlikın azameti daha iyi anlaşılacaktır. Eflâk ve anâsır’a gelince, biz bu hususta ancak riyazî ilimlerinin izahlarını kabul etmeliyiz, çünkü Allâhın kâinatı idare ettiği kanunları (sunnat allah) bunlardır. Tarihe âit haberlerin tenkidinde işte bu esaslardan hareket etmeliyiz.